

Πρὸς τὸν διευθυντὴν τῆς « Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων ».

Κύριε, ἐν τῇ ὑμετέρᾳ περισπουδάστῳ ἔφημερίδι τῆς 15/27 παρελθόντος Μαρτίου ἀνέγνων τὸν περὶ ἰσλαμισμοῦ καὶ ἐπιστήμης λόγον, ὃν ἀπήγγειλεν ἐν Σορβόννῃ πρὸς ἔγκριτον ἀκροατήριον ὁ μέγας τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων φιλόσοφος, ὁ περιώνυμος κ. Ρενάν, οὗτινος ἡ φήμη ἐπλήρωσε πᾶσαν τὴν Δύσιν καὶ εἰσέδυσεν εἰς τὰς μάλιστα ἀπώκεισμένας τῆς Ἀνατολῆς χώρας. Ἐπειδὴ δὲ διήγειρεν ἐν ἑμοὶ ὁ λόγος οὗτος σκέψεις τινάς, λαμβάνω τὸ θάρρος νὰ διατυπώσω αὐτὰς ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ, ἣν λαμβάνω τὴν τιμὴν ν' ἀπευθύνω πρὸς ὑμᾶς μετὰ τῆς παρακλήσεως, ἵνα φιλοξενήσητε αὐτὴν ἐν ταῖς ὑμετέραις στήλαις.

Ὁ κ. Ρενάν ἠθέλησε νὰ διασαφήσῃ σκοτεινὸν τι τῆς τῶν Ἀράβων ἱστορίας σημεῖον καὶ ζωηρὸν νὰ ρίψῃ φῶς εἰς τὸ παρελθὸν τούτων, φῶς ταραχώδες ἴσως ὀλίγον εἰς ἐκείνους, οἵτινες ἰδιαιτέραν τινὰ ὠμολόγησαν λατρείαν εἰς τὸν λαὸν τούτου, περὶ οὗ δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀδίκως ἤρπασε τὴν θέσιν, ἣν κατέσχε τὸ πάλαι ἐν τῷ κόσμῳ Ἀλλὰ καὶ ὁ κ. Ρενάν δὲν ἠθέλησε, φρονούμεν, νὰ ἐξαλείψῃ τὴν δόξαν τῶν Ἀράβων, ἣτις εἶνε ἀφθαρτος, ἀλλὰ προσεπάθησε ν' ἀποκαλύψῃ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν καὶ καταστήσῃ γνωστὴν εἰς τε τοὺς ἀγνοοῦντας καὶ εἰς τοὺς ἀνερευνῶντας τὰ ἔχνη αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐθνῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἰδίᾳ. Σπεύδω δὲ ν' ἀναγνωρίσω, ὅτι ὁ κ. Ρενάν θαυμασίως ἐξετέλεσε τὸ ἔργον τοῦτο παραγαγὼν εἰς τὸ μέσον γεγονότα τινὰ τοῦ παρελθόντος, ἀπαρατήρητα μέχρι τοῦδε διαμειναντα. Ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ εὗρισκω παρατηρήσεις ἀξιολόγους, ἀπόψεις νέας καὶ ἀπερίγραπτου γόητρον. Τοῦ λόγου τούτου ἔχω πιστὴν πως μετάφρασιν μόνον. Ἄν μοι ἐδίδοτο πρὸς ἀ-

νάγνωσιν τὸ γαλλικὸν κείμενον αὐτῷ, θὰ ἠδυνάμην νὰ εἰσδύσω κάλλιον εἰς τὰς ιδέας τοῦ μεγάλου τούτου φιλοσόφου. Δεξάσθω τὸν ταπεινὸν μου χαιρετισμὸν ὡς ὀφειλόμενον αὐτῷ σεβασμὸν καὶ ὡς εἰλικρινῆ ἔκφρασιν τοῦ πρὸς αὐτὸν θαυμασμοῦ μου. Ἐν τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ θὰ εἶπω αὐτῷ τελευταῖον ὅτι ἔγραφε πρὸ τινῶν αἰώνων ὁ τὴν φιλοσοφίαν ἀγαπῶν ποιητὴς Ἀλ-Μουτενέβης (Al-Muteneby) πρὸς ὑψηλὸν πρόσωπον, οὗτινος ἐξύμνει τὰς πράξεις. «Δέξαι», ἔλεγεν αὐτῷ, «τὸν αἶνον, ὃν ἐγὼ δύναμαι νὰ σοὶ προσευέγκω· μὴ με ἀναγκάσης νὰ σοὶ ἀπονεύω τοὺς ἐπαίνους, ὧν σὺ εἶσαι ἄξιος».

Ὁ λόγος τοῦ κ. Ῥενάνος περιλαμβάνει δύο κύρια κέντρα. Ὁ ἔξοχος φιλόσοφος προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῇ τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας κεῖται ὅτι ἀντέστη εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης, καὶ ὅτι ὁ ἀραβικὸς λαὸς φύσει δὲν ἀγαπᾷ οὔτε τὰς μεταφυσικὰς ἐπιστήμας οὔτε τὴν φιλοσοφίαν. Τὸ πολύτιμον τοῦτο φύτον, φαίνεται λεγὼν ὁ κ. Ῥενάν, ξηραίνεται ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, ὡσεὶ καιόμενον ὑπὸ τοῦ φυχήματος τοῦ πνεύματος τῆς ἐρήμου. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ λόγου τούτου ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα. Προέρχονται ἄρα γὰρ τὰ κωλύματα ταῦτα κυρίως ἐκ τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας αὐτῆς ἢ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς διαδόσεως αὐτῆς εἰς τὸν κόσμον, ἐκ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἰκανότητος τῶν τε ἐθελουσίως τὴν θρησκείαν ταύτην ἀποδεξαμένων καὶ τῶν βίᾳ εἰς τοῦτο ἐξαναγκασθέντων λαῶν; Ἐλλειψίς χρόνου ἐκώλυσεν ἀναμφιβόλως τὸν κ. Ῥενάν νὰ διαφωτίσῃ τὰ ζητήματα ταῦτα· ἀλλὰ τὸ κακὸν ὑφίσταται οὐχ ἡττοῦ, καί, ἐὰν εἶνε δυσχερὲς νὰ ὀρισθῶσιν αὐτοῦ αἰτίαι κατὰ τρόπον ἀκριβῆ καὶ δι' ἀποδείξεων ἀναμφιλέκτων, ἔτι δυσχερέστερον εἶνε νὰ ὑποδειχθῇ τὸ φάρμακον.

Περὶ τοῦ πρώτου ζητήματος λέγω, ὅτι οὐδὲν ἔθνος ὀδηγεῖται κατὰ τὴν γένεσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ καθαροῦ λόγου. Θαμιζόμενον ὑπὸ τρόμων, οὓς δὲν δύναται νὰ ἐκφύγη, εἶνε ἀνίκανον νὰ διακρίνη τοῦ κακοῦ τὸ ἀγαθόν, νὰ διαχωρίσῃ τὸ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν αὐτοῦ συντελοῦν ἀπὸ τοῦ δυναμένου νὰ καταστή δι' αὐτὸ πηγὴ ἀνεξάντλητος κακοπραγιῶν καὶ ἀτυχημάτων, καὶ ἐνὶ λόγῳ οὔτε εἰς τὰς αἰτίας γινώσκει ν' ἀνέρχεται οὔτε τὰ ποτελέσματα νὰ διακρίνη. Τοῦτου τοῦ κενοῦ ἕνεκα οὔτε διὰ τῆς βίας οὔτε διὰ τῆς πειθοῦς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγηθῆ πρὸς ἐκτέλεσιν πράξεων, αἵτινες θὰ ἦσαν αὐτῷ ὠφελιμώταται, ἢ ν' ἀποτραπῆ τοιούτων, αἵτινες εἶνε αὐτῷ βλαβεραί. Ἐπρεπε λοιπὸν ἡ ἀνθρωπότης νὰ ζητήσῃ ἐκτὸς ἑαυτῆς τόπον καταφυγῆς, γωνίαν τινα εἰρηναίαν, ἔνθα ἡ τεταραγμένη αὐτῆς συνειδησις θὰ ἠδύνατο νὰ εὔρη τὴν ἀνάπαυσιν. Τότε δ' ἀκριβῶς ἀνέστη εἰς τις παιδαγωγός, ὅστις μὴ ἔχων, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, τὴν ἀναγκαίαν δύναμιν νὰ ἀναγκάσῃ αὐτό, ἵνα ἀκολουθήσῃ τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ λόγου, ἔρριψεν αὐτὸ εἰς τὸ ἀγνωστοῦ καὶ ἠνέφξεν αὐτῷ τοὺς εὐρεῖς ὀρίζοντας, ἔνθα ἡ φαντασία ἀρέσκειται καὶ ὅπου αὕτη εὔρειν, εἰ μὴ τὴν πλήρη ἱκανοποίησιν τῶν πόθων, τοῦλάχιστον ἀπεριόριστον πεδίου τῶν ἑαυτῆς ἐλπίδων. Καὶ ἐπειδὴ ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆς ἡ ἀνθρωπότης ἠγιόει τὰς αἰτίας τῶν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς παρελαυνόντων γεγονότων καὶ τὰ μυστήρια τῶν πραγμάτων, ἠναγκάσθη ν' ἀκολουθήσῃ τὰς συμβουλὰς καὶ τὰς παρακελεύσεις τῶν ἑαυτῆς διδασκάλων. Ἡ ὑπακοὴ αὕτη ἐπεβλήθη αὐτῇ ἐν ὀνόματι τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, εἰς ὃ ἀνέφερον οἱ παιδαγωγοὶ αὐτῆς πᾶν τὸ συμβαῖνον, χωρὶς νὰ ἐπιτρέπωσιν αὐτῇ νὰ συζητῆ περὶ τῆς χρησιμότητος καὶ τῶν ἀτοπιῶν αὐτοῦ. Ὁμολογῶ ὅτι τοῦτο εἶνε ἄνευ ἀμφιβολίας ὁ βαρύτερος διὰ τὸν ἄνθρω-

που ζυγός και έκφραυλιστικώτατος, ἀλλ' οὐδεις δύναται ν' ἀρνηθῆ, ὅτι πάντα τὰ ἔθνη διὰ ταύτης τῆς θρησκευτικῆς παιδαγωγίας, ἔστω αὕτη μουσουλμανική, χριστιανική ἢ εἰδωλολατρική, ἐξῆλθον τῆς βαρβάρου αὐτῶν καταστάσεως καὶ προὔχώρησαν πρὸς ὑψηλότερον πολιτισμόν.

Ἐὰν εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ μουσουλμανική θρησκεία τυγχάνει οὐσα πρόσκομμα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν, δύναται τις νὰ διαβεβαιώσῃ, ὅτι τὸ πρόσκομα τοῦτο δὲν θὰ ἐξηφανίζετό ποτε; Κατὰ τί διαφέρει τῶν λοιπῶν θρησκειῶν ἡ μουσουλμανική ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο; Μισαλλόδοξος εἶνε πᾶσα θρησκεία, ἐκάστη κατ' ἴδιον τρόπον. Ἡ χριστιανική, ἐννοῶ τὴν κοινωνίαν, ἣτις ἀκολουθεῖ τὰς ἐμπνεύσεις καὶ τὰ διδάγματα καὶ ἐμορφώθη κατ' εἰκόνα αὐτῆς, ἐξῆλθε τῆς πρώτης περιόδου, περὶ ἧς πρὸ ὀλίγου ἐμνήσθην, ἐλευθέρα δὲ καὶ ἀνεξάρτητος εἰς τὸ ἐξῆς φαίνεται προχωροῦσα ταχέως ἐν τῇ ὁδῷ τῆς προόδου καὶ τῶν ἐπιστημῶν, ἐν δὲ ἡ μουσουλμανική κοινωνία δὲν ἀπηλλάγη ἀκόμη τῆς κηδεμονίας τῆς θρησκείας. Ἀναλογιζόμενος δὲ ὅτι ἡ χριστιανική θρησκεία προηγῆθη τῆς μουσουλμανικῆς κατὰ πολλοὺς αἰῶνας, δὲν δύναμαι ν' ἀποβάλω τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ θραύσῃ ποτὲ ἡ μωαμεθανική κοινωνία τὰ ἐαυτῆς δεσμά καὶ σταθερῶ τῷ ποδὶ θὰ βαδίσῃ ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς δυτικῆς κοινωνίας, εἰς ἣν ἡ χριστιανική θρησκεία, παρὰ πᾶσαν αὐτῆς τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν μισαλλοδοξίαν, οὐδὲν παρεμβάλλει ἐμπόδιον ἀνυπέρβατον. Οὐχί, δὲν δύναμαι νὰ παραδεχθῶ, ὅτι πρέπει ν' ἀφαιρεθῆ τὴν ἐλπίδα ταύτην ὁ ἰσλαμισμός. Συνηγορῶ ἐνταῦθα παρὰ τῷ κ. Ρευὰν οὐχὶ ὑπὲρ τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας, ἀλλ' ὑπὲρ πολλῶν ἑκατοντάδων ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, οἵτινες θὰ

ἦσαν καταδεδικασμένοι νὰ ζῶσιν ἐν βαρβαρότητι καὶ ἐν ἀμαθίᾳ.

Τῷ ὄντι, ἡ μουσουλμανικὴ θρησκεία ἐζήτησε νὰ πνίξῃ τὴν ἐπιστήμην καὶ νὰ ἐπίσχη τὴν πρόοδον αὐτῆς. Κατώρθωσε δὲ νὰ κρατήσῃ τὴν διανοητικὴν ἢ φιλοσοφικὴν κίνησιν καὶ ν' ἀποτρέψῃ τὰς διανοίας τῆς ἐρεύνης τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Παρόμοιαι ἀπόπειραι ἐγένοντο, εἰ μὴ ἀπατῶμαι, ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, καὶ οἱ τιμώμενοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἀρχηγοὶ δὲν εἶνε εἰσέτι ἀφωπλισμένοι, ὅσον ἐγὼ γινώσκω. Ἐξακολουθοῦσιν ἀγωνιζόμενοι κρατερώς κατὰ τοῦ καλουμένου ὑπ' αὐτῶν πνεύματος τῆς παρανοίας καὶ τῆς πλάνης. Γινώσκω πάσας τὰς δυσκολίας, ἃς ἔχουσιν οἱ μουσουλμάνοι νὰ ὑπερικήσωσιν, ἵνα φθάσωσιν εἰς τὸν τοῦ πολιτισμοῦ βαθμόν, ἀφ' οὗ τῆς ἀληθείας ἢ προσπέλασις, τῇ βοήθειᾳ φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν προδομένων, εἶνε εἰς αὐτοὺς ἀπηγορευμένη. Ὁ ἀληθῆς πιστὸς ὀφείλει τῷ ὄντι ν' ἀποτραπῇ τῆς ὁδοῦ σπουδῶν, ἔχουσῶν ὑποκείμενον τὴν ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν, ἐξ ἧς, κατὰ τινα ὑπότινων τοῦλάχιστον ἐν Εὐρώπῃ παραδεγεμένην δόξαν, πᾶσα ἀλήθεια πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται. Ἐξευγμένος, ὡς βούς εἰς τὸ ἄροτρον, εἰς τὸ δόγμα, οὗτινος διατελεῖ δούλος, ὀφείλει νὰ βαδίζῃ αἰωνίως ἐπὶ τῆς αὐτῆς αὐλακος, ἣτις ἐχαράχθη αὐτῷ ἐκ τῶν προτέρων ὑπὸ τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ νόμου. Πεισισμένος δὲ προσέτι, ὅτι ἡ θρησκεία αὐτοῦ ἐγκλελεῖ ἐν ἑαυτῇ πᾶσαν τὴν ἠθικὴν καὶ πάσας τὰς ἐπιστήμας, προσκολλᾶται εἰς αὐτὴν ἀναποσπάστως καὶ οὐδεμίαν ποιεῖται προσπάθειαν νὰ χωρήσῃ περαιτέρω. Διὰ τί νὰ ἐξαντληθῇ εἰς ματαιίας ἀποπείρας; Εἰς τί θὰ ἐχρησίμευεν αὐτῷ ἢ τῆς ἀληθείας ζήτησις, ἀφ' οὗ πιστεύει ὅτι κατέχει αὐτὴν ὀλόκληρον; Θὰ ἦτο εὐτυχεστέρα ἡ ἡμέρα, ὅτε θὰ ἀπέ-

βαλλε τὴν πίστιν αὐτοῦ, ὅτε θὰ ἐπαύετο πλέον πιστεύων, ὅτι πᾶσα τελειότης ἐμπεριέχεται ἐν τῇ ἰδίᾳ καὶ ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ θρησκείᾳ; Ἐντεῦθεν καταφρονεῖ τὴν ἐπιστήμην. Γινώσκω πάντα ταῦτα· ἀλλὰ γινώσκω ἐπ' ἕσσης, ὅτι ὁ παῖς ἐκεῖνος, ὁ μουσουλμάνος ἅμα καὶ ἄραψ, οὗ τὴν εἰκόνα χαράσσει ὁ κ. Ῥενὰν διὰ φράσεων ζωηρῶν, καὶ ὅστις ἐν ἡλικίᾳ μᾶλλον προβεβηκυῖα καθίσταται «φανατικός, πλήρης μωρᾶς ὑπερηφανίας, πιστεύων ὅτι »κατέχει τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν,» ἀνήκει εἰς φυλὴν, ἣτις ἐσήμανε τὴν διάβασιν αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ οὐχὶ διὰ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ αἵματος μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ λαμπρῶν καὶ γουλῶν ἔργων, ἅπερ ἀποδεικνύουσι τὴν περὶ τὴν καθόλου ἐπιστήμην καλαισθησίαν αὐτοῦ, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς φιλοσοφίας, μεθ' ἧς, ὀφείλω ν' ἀναγνωρίσω τοῦτο, δὲν ἐδυνήθη νὰ διατηρήσῃ ἐπὶ μακρὸν ἀγαθὰς σχέσεις.

Ἐνταῦθα προάγομαι νὰ ὁμιλήσω περὶ τοῦ δευτέρου ζητήματος, ὅπερ ἐπραγματεύθη ὁ κ. Ῥενὰν ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ μετ' αὐθεντίας ἀναμφισβητήτου. Οὐδεὶς ἀγνοεῖ, ὅτι ὁ ἀραβικὸς λαὸς, ἐν ᾧ εὐρίσκετο ἐν καταστάσει βαρβαρότητος, ἐρρίφθη εἰς τὴν ὁδὸν τῆς θεωρητικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προόδου μετὰ ταχύτητος, ἀναλογούσης πρὸς τὴν ῥαγδαιότητα τῶν κατακτήσεων αὐτοῦ· διότι ὡς ἐξέτεινε τὴν δεσποτείαν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀραβικῆς χερσονήσου μέχρι τῶν Ἰμαλατῶν ὀρέων καὶ τῶν κορυφῶν τῶν Πυρηναιῶν, οὕτως ἐκθήσατο καὶ ἐξιδιώσατο ἐν διαστήματι ἑνὸς αἰῶνος πᾶσας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς καὶ περσικὰς ἐπιστήμας, αἵτινες ἠρέμα καὶ κατ' ὀλίγον ἐν διαστήματι πολλῶν αἰώνων εἶχον ἀναπτυχθῆ ἐπὶ τοῦ γενεθλίου ἐδάφους.

Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι καθ' ἅπασαν τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον προὔχωρσαν ἐκπληκτικῶς παρὰ τοῖς

Ἄραφιν αἱ ἐπιστήμαι καὶ ἐν ἀπάσαις ταῖς ὑπὸ τὴν δεσποτείαν αὐτῶν διατελούσαις χώραις. Ἡ Ῥώμη καὶ τὸ Βυζάντιον ἦσαν τότε τῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν αἱ ἔδραι, τὸ φωτεινὸν κέντρον καὶ ἡ θερμὴ καὶ ζωογόνος ἐστία πάσης ἀνθρωπίνης γνώσεως. Ἀπὸ πολλῶν ἤδη αἰώνων εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ πολιτισμοῦ εἰσηγμένοι διέτρεχον οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι δι' ἀσφαλούς βήματος τὸ εὐρὺ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας πεδίου. Ἀλλ' ὅμως ἐπῆλθεν ὁ χρόνος, ὅτε ἐγκατέλιπον τὰς ἐρεῦνας καὶ διέκοψαν τὰς μελέτας αὐτῶν.

Τὰ μνημεῖα, ἅπερ ἀνηγειραὺν εἰς τὴν ἐπιστήμην, κατέρρευσαν καὶ τὰ πολυτιμώτατα αὐτῶν βιβλία παρεδόθησαν εἰς τὴν λήθην. Οἱ Ἄραβες, ὅσον ἀμαθεῖς καὶ βάρβαροι ἐν ἀρχῇ καὶ ἂν ὑπῆρξαν, ἀνέλαβον τὸ ὑπὸ πεπολιτισμένων ἐθνῶν ἐγκαταλειφθέν, ἀνεζφογόνησαν τὰς σβεσθείσας ἐπιστήμας, ἀνέπτυξαν αὐτὰς καὶ προσῆψαν αὐταῖς λαμπηδόνα, ἣν οὐδέπω ἔσχον. Δὲν ἔγκνεται ἐνταῦθα τὸ τεκμήριον καὶ ἡ ἀπόδειξις τῆς φυσικῆς αὐτῶν πρὸς τὰς ἐπιστήμας ἀγάπης; Ἀληθές, ὅτι οἱ Ἄραβες παρέλαβον τὴν ἑαυτῶν φιλοσοφίαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἐσύλησαν τοὺς Πέρσας πᾶν ὅ,τι ἀπέτελει ἐν τῇ ἀρχαιότητι τὴν τούτων φήμην· ἀλλὰ τὰς ἐπιστήμας ταύτας, ἃς ἤρπασαν δικαίωματι κατακτήσεως, προὔβιβασαν, ἐξέτειναν, διεφώτισαν, ἐτελειοποίησαν, συνεπλήρωσαν καὶ ἐταξιθέτησαν μετὰ καλαισθησίας τελείας, μετ' ἀκριβείας καὶ θετικότητος σπανίας. Προσέτι οἱ Γάλλοι, οἱ Γερμανοὶ, οἱ Ἄγγλοι δὲν ἀπείχον τῆς Ῥώμης καὶ τοῦ Βυζαντίου ὅσον οἱ Ἄραβες, ὧν ἡ ἔδρα ἦτο τὸ Βαγδάτιον. Πολλῶ ἐπομένως εὐκολωτέρα εἰς ἐκεῖνους ἢ καλλιέργια τῶν ἐν ταῖς δυσὶ ταύταις μεγάλαις πόλεσιν ἀποκειμένων ἐπιστημονικῶν θησαυρῶν· ἀλλ' οὐδεμίαν κατέβαλον ὑπὲρ τούτου προ-

σπάθειαν μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς ἦλθε νὰ φωτίσῃ διὰ τῆς ἀνταυγείας αὐτοῦ τὰς κορυφὰς τῶν Πυρηναίων καὶ νὰ διαχέῃ τὰ φῶτα καὶ τὰ πλούτη αὐτοῦ εἰς τὴν Δύσιν. Οἱ Εὐρωπαῖοι ὑπεδέχθησαν εὐμενέστατα τὸν Ἀριστοτέλη, μετανάστην καὶ Ἀραβαγενόμενον, ἀλλ' οὐδαμῶς ἐφρόντιζον περὶ αὐτοῦ Ἕλληνας καὶ γείτονας αὐτοῖς ὄντος. Δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα ἄλλη τις οὐχ' ἦιτον ἐναργῆς ἀπόδειξις τῆς διανοητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἀράβων καὶ τῆς φυσικῆς αὐτῶν κλίσεως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν; Ἀληθὲς ὅτι μετὰ τὴν τοῦ ἀραβικοῦ κράτους πτώσιν ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, αἱ μεγάλαί τῆς ἐπιστήμης ἐστίαὶ καταστάσασαι χῶραι, ὡς τὸ Ἰράκ καὶ ἡ Ἀνδαλουσία, κατεκυλίσθησαν πάλιν εἰς τὴν ἀμαθίαν καὶ ἀπέβησαν θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ κέντρα· ἐκ τοῦ θλιβεροῦ ὅμως τούτου θεάματος δὲν θὰ ἐδικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἢ κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πρόοδος δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν ἀραβικὸν λαόν, ὅστις ἐκράτει τότε.

Ὁ κ. Ρενὰν δὲν ἀρνεῖται αὐτῷ τὴν δικαιοσύνην ταύτην. Ἀναγνωρίζει, ὅτι Ἀραβες συνεκράτησαν καὶ διέθρεψαν τὴν λαμπάδα τῆς ἐπιστήμης. Ποῖα εὐγενεστέρα ταύτης διὰ τινὰ λαὸν ἀποστολή; Ἀλλ' εἰ καὶ ὁμολογεῖ, ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους 775 περίπου μέχρι τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, τ. ἔ. ἐπὶ πέντε περίπου αἰῶνας, ὑπῆρξαν ἐν ταῖς μουσουλμανικαῖς χώραις σοφοὶ καὶ διάνοιαι ἔξοχοι, καὶ ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὁ μουσουλμανικὸς κόσμος ὑπερεῖχε τοῦ χριστιανικοῦ κατὰ τὴν τῆς διανοίας καλλιέργειαν, εἶπεν ὅμως ὁ κ. Ρενὰν, ὅτι τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ ἰσλαμισμού οἱ περιφανεῖς φιλόσοφοι καὶ πολιτικοὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Ἀρράβιοι, Ἀνδαλούσιοι καὶ Πέρσαι. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξαν προσέτι καὶ Τρανσῶξιοι καὶ ἱερεῖς ἐκ Συρίας.

Δὲν θέλω ν' ἀρνηθῶ οὔτε τὰς ἐξόχους ιδιότητες τῶν σοφῶν τῆς Περσίας οὔτε τὴν μεγάλην ῥοπήν, ἣν ἐξήσκησαν ἐπὶ τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου, ἐξέστω μοι νὰ εἶπω, ὅτι οἱ Ἀρράνιοι ἦσαν Ἀραβες, καὶ ὅτι οἱ Ἀραβες καταλαβόιτες τὴν Ἰσπανίαν καὶ τὴν Ἀνδαλουσίαν δὲν ἀπόλεσαν τὸν ἐθνικὸν αὐτῶν χαρακτήρα, ἀλλ' ἔμειναν πάντοτε Ἀραβες. Πολλοὺς πρὸ τοῦ ἰσλαμικοῦ αἰῶνος ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα ἦτο γλῶσσα τῶν Ἀρρανίων. Τὸ γεγονός ὅτι διετήρησαν τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν θρησκείαν, τὸν σαβεϊσμόν, δὲν σημαίνει ὅτι ἦσαν ξένοι πρὸς τὴν ἀραβικὴν ἐθνότητα. Οἱ σύροι ἱερεῖς ἦσαν ὡσαύτως κατὰ τὸ πλεῖστον Ἀραβες γασσάνιοι ἐκχριστιανισθέντες. Περὶ δὲ τοῦ Ἰβν-Βαγζᾶ (Ibn-Bajjah), Ἰβν-Ρὸσχδ (Ibn-Roehd Averroes) καὶ τοῦ Ἰβν-Τοφαήλ (Ibn Tophail) δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι δὲν εἶνε Ἀραβες ἐπὶ τῷ αὐτῷ καὶ ὁ Ἀλ-Κίνδης (Al-Kindi) τίτλω, ἐπειδὴ δὲν ἐγεννήθησαν ἐν αὐτῇ τῇ Ἀραβίᾳ, πρὸ πάντων ὅταν παρατηρήσωμεν, ὅτι τὰς ἀνθρωπίνους φυλὰς διακρίνει μόνον ἡ γλῶσσα, καὶ ὅτι, ἂν ἡ διάκρισις ἐξηλείφετο, δὲν θὰ ἐβράδυναν τὰ ἔθνη νὰ λησμονήσωσι τὴν διάφορον ἐαυτῶν καταγωγὴν. Οἱ Ἀραβες, οἵτινες πρὸς ἡμέτερον τὰ ὄπλα εἰς ὑπηρεσίαν τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας καὶ ἐγένοντο πολεμιστὰ ἅμα καὶ ἀπόστολοι, δὲν ἐπέβαλον τὴν ἰδίαν γλῶσσαν τοῖς ἠττηθείσι, πανταχοῦ δέ, ὅπου ἐγκατέστησαν, ἐφύλαξαν ταύτην δι' ἑαυτοὺς μετ' ἐπιμελείας ζυλοτύπου. Ἰδρυόμενος ἐν ταῖς κατακτηθείσαις χώραις διὰ τῆς γνωστῆς τοῖς πᾶσι βίας μετεφύτευεν ἀναμφιβόλως ἐκεῖ τὴν γλῶσσαν, τὰ ἥθη καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, αἱ δὲ χῶραι αὗται δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπεκφύγωσι τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ. Παράδειγμα τούτου ἡ Περσία. Ἀλλ' ἀνερχόμενός τις εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἰσλαμικοῦ αἰῶνος θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ εὔ-

ρη ὅτι, ἡ ἀραβικὴ γλιῶσσα δὲν ἦτο ὄλως ἄγνωστος τότε εἰς τοὺς σοφοὺς Πέρσας. Ἡ τοῦ ἰσλαμισμού ἐξάπλωσις ἔδωκεν εἰς αὐτὴν νέαν δύναμιν, οἱ δὲ σοφοὶ Πέρσαι προσηλυτισθέντες εἰς τὴν μωαμεθανικὴν πίστιν ἐθεώρουν τιμὴν νὰ γράψωσι τὰ ἑαυτῶν συγγράμματα ἐν τῇ τοῦ Κορανίου γλώσσῃ. Οἱ Ἄραβες δὲν θὰ ἠδύναντο βεβαίως νὰ ἐγείρωσι ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς δόξης, ἥτις ἐδόξασε τοὺς συγγραφεῖς τούτους, ἀλλὰ φροιοῦμεν, ὅτι δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην τοιαύτης ἀξιώσεως. Ἐσχον ἐν ἑαυτοῖς ἀρκετοὺς συγγραφεῖς περιωνύμους. Τί θὰ συνέβαινε, ἂν ἀνερχόμενοι εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἀραβικῆς ἀρχῆς παρηκολουθοῦμεν βῆμα πρὸς βῆμα τὸν πρῶτον ὄμιλον, ἐξ οὗ ἀπετελέσθη ὁ κατακτητῆς οὗτος λαός, ὁ τὴν ἰδίαν δύναμιν ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐξάπλωσας, ἂν ἀποχωρίζοντες πᾶν τὸ ξένον πρὸς τὸν ὄμιλον τοῦτον καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτοῦ μηδεμιᾶς ἠξιούμεν μνείας μήτε τὴν ῥοπήν, ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τῶν πνευμάτων, μήτε τὴν ὄθησιν, ἣν ἔδωκεν εἰς τὰς ἐπιστήμας; Δὲν θὰ ἠγόμεθα οὕτω νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τοὺς κατακτητικοὺς λαοὺς ἄλλην τινὰ ἀξίαν, ἄλλην τινὰ ἀρετὴν ἢ μόνην τὴν ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τῆς κατακτήσεως γεγονότος ἀπορρέουσαν; Πάντες οἱ ἠττηθέντες λαοὶ θ' ἀνελάμβανον οὕτω τὴν ἠθικὴν αὐτῶν αὐτονομίαν καὶ θὰ ἐμερίζοντο ὅλην τὴν δόξαν, ἣς οὐδὲν μέρος θὰ διεξεδίκεῖτο πλέον νομίμως ὑπὸ τῆς τὰ σπέρματα αὐτῆς γονιμοποιησάσης καὶ ἀναπτυξάσης δυνάμεως. Ἡ Ἰταλία θὰ ἔλεγεν εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅτι οὔτε ὁ Μαζαρίνος οὔτε ὁ Βουοπάρτης ἀνήκει εἰς αὐτήν. Ἡ Γερμανία ἢ ἡ Ἀγγλία θ' ἀπήτουν τοὺς σοφοὺς, ὅσοι ἐλθόντες εἰς Γαλλίαν ἐδόξασαν τὰς ἑδρας αὐτῆς καὶ ἐξύψωσαν τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῆς φήμην. Οἱ Γάλλοι πάλιν θὰ ἠγειρον ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς δόξης τῶν βλαστῶν ἐκείνων τῶν ἐν-

δόξων οικογενειῶν, αἵτινες μετὰ τὸ τῆς Νάυτης διαταγμα μετενάστευσαν πανταχόσε τῆς Εὐρώπης. Καὶ ἂν ἅπαντες οἱ εὐρωπαῖοι ἀνήκουσιν εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν κορμόν, δύναται τις νὰ δισχυρισθῇ ἐν δικαίῳ τῷ λόγῳ, ὅτι οἱ Ἀρράνιοι καὶ οἱ Σῦροι, οἵτινες εἶνε συμῖται, ἀνήκουσιν ἐξ ἑσού εἰς τὴν αὐτὴν ἀραβικὴν οικογένειαν.

Ἄλλὰ πάντοτε εἶνε ἐπιτετραμμένον τὸ ἐρώτημα, πῶς ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς, ἀφ' οὗ ἔρριψε ζωηρὰν ἐπὶ τὸν κόσμον λάμπριν, ἐσβέσθη ἀμέσως; Διατὶ ὁ λύχνος οὗτος δὲν ἀνήφθη πλέον ἔκτοτε, ὁ δὲ ἀραβικὸς κόσμος μένει πάντοτε τεθαμμένος ἐν βαθεῖ σκότει;

Ἐνταῦθα φαίνεται ὅλη τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας ἡ εὐθύνη. Πανταχοῦ, ἔνθα ἡ θρησκεία αὕτη ἐγκατέστη, ἐζήτησε νὰ καταπνίξῃ τὰς ἐπιστήμας, ὑπηρετήθη δὲ εἰς τὰ σχέδια αὐτῆς ἐξαιρέτως ὑπὸ τοῦ δεσποτισμοῦ. Ὁ Ἀλ-Σιούτης (Al Siouti) διηγεῖται, ὅτι ὁ καλὶφης Ἀλ-Χαδῆς (Al Hadi, ἐξωλόθρευσε ἐν Βαγδάτῃ 5000 φιλοσόφους, ἓνα καὶ μέχρι σπέρματος ἐξαφανίσθη τὰς ἐπιστήμας ἀπὸ τῶν μουσουλμανικῶν χωρῶν. Παραδέχομαι ὅτι ἐξώγκωσεν ὁ ἱστορικὸς οὗτος τὸν ἀριθμὸν τῶν θυμάτων, ἀλλὰ μένει οὐχ' ἥττον ἀναμφιβήτητον, ὅτι ὁ διωγμὸς οὗτος ἐγένετο· τοῦτο δὲ εἶνε αἱματηρὰ κηλὶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θρησκείας καὶ τοῦ λαοῦ. Ἡδυνάμην νὰ εὕρω ἐν τῷ παρελθόντι τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀνάλογα γεγονότα. Αἱ θρησκεῖαι, οἷονδὴποτε καὶ ἂν φέρωσι ὄνομα, ὁμοιάζουσι πᾶσαι. Οὐδεμία συνεννόησις, οὐδεμία συμφιλίωσις εἶνε δυνατὴ μεταξὺ τῶν θρησκειῶν τούτων καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ θρησκεία ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν εἰς ἑαυτὴν πίστιν, ἐν ᾧ ἡ φιλοσοφία ἀπαλλάττει αὐτὸν ταύτης καθόλου ἢ ἐν μέρει. Πῶς λοιπὸν θέλομεν ἔπειτα νὰ ὑπάρχη μεταξὺ

αὐτῶν συμφωνία; Ὅτε ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ὑπὸ τύπους μετριοφρονεστάτους καὶ ἔλκυστικωτάτους εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὰς Ἀθήνας τὰς πρωτίστας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας ἐστίας, πρώτην ἔσχε φροντίδα, εὐθὺς ὡς ἔρριψε βαθείας τὰς ρίζας ἐν ταῖς δυσὶ ταύταις πόλεσι, νὰ παραγκωνίσῃ καὶ τὴν ἐπιστήμην ὑπὸ τὴν κυρίαν αὐγῆς σημασίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ζητοῦσα νὰ κατακαλύψῃ καὶ ἐξαφανίσῃ αὐτὴν ὑπὸ τοὺς ἀγριοθάμνους θεολογικῶν συζητήσεων πρὸς ἐξήγησιν τῶν ἀνεξηγήτων μυστηρίων τῆς Τριάδος, τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς μετουσιώσεως. Καὶ οὕτω θὰ συμβαίῃ πάντοτε. Ὅσακις ἂν ἡ θρησκεία λαμβάνῃ τὴν ὑπεροχὴν, θὰ ἐξοστρακίσῃ τὴν φιλοσοφίαν· τὰνάπαλιν δὲ θὰ συμβαίῃ, ὅσακις ἂν ἡ φιλοσοφία μονόσκηπτος βασιλεύῃ. Ἐφ' ὅσον ὑψίσταται ἡ ἀνθρωπότης, οὐ παύσεται ἡ πάλη μεταξὺ δόγματος καὶ ἐλευθέρας ἐρεύνης, μεταξὺ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας, πάλη ἀμείλικτος, καθ' ἣν δὲν θὰ θριαμβεύσῃ, φοβοῦμαι, ἡ ἐλευθέρα διανόησις, διότι ὁ λόγος ἀπαρέσκει τῷ πλήθει, αἱ δὲ διδασκαλίαι αὐτοῦ κατανοοῦνται μόνον ὑπὸ τινῶν ἐξαιρέτων διανοιῶν, καὶ προσέτι διότι ἡ ἐπιστήμη, ὅσον ὠραία καὶ ἂν εἴνε, δὲν παρέχει τῇ ἀνθρωπότητι πλήρη ἱκανοποίησιν, ἐχούσῃ δίψαν τοῦ ιδεώδους καὶ ἀγαπώσῃ νὰ ἐνδιατρίβῃ ἐν χώραις σκοτειναῖς καὶ μεμακρυσμέναις, ἃς οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ πεπαιδευμένοι οὔτε νὰ παρατηρήσωσιν οὔτε νὰ κατοπτρεύσωσι δύνανται.

Ἀπάντησις τοῦ κ. Ρενὰν τῷ Gemmal Eddin Afghan.

Μετὰ τοῦ ὀφειλόμενου ἐνδιαφέροντος ἀνεγνώσθησαν χθὲς αἱ ὀρθόταται σκέψεις, ἃς διήγειρε παρά τῷ Cheik Gemmal Eddin ἡ ἐν Σορβύννῃ τελευταία διάλεξις μου. Οὐδὲν ἐπομένως διδχτικώτερον ἢ τὸ σπουδάσαι ἐν ταῖς πρωτοτύποις καὶ εἰλικρινέσιν αὐτοῦ ἐκδηλώ-

σεσι τὴν συνείδησιν τοῦ πεφωτισμένου Ἀσιάτου. Ἀκούων τις τὰς διαφορωτάτας ἐκ τῶν τεσσάρων τοῦ ὑρίζοντος σημείων ἐρχομένας ὑπὲρ τοῦ ὀρθολογισμοῦ φωνὰς πείθεται, ὅτι, ἐὰν αἱ θρησκεῖαι διαιρῶσι τοὺς ἀνθρώπους, συνδιαττάττει αὐτοὺς ὁ λόγος, καὶ ὅτι κατὰ βᾶθος εἷς καὶ μόνος ὑπάρχει λόγος. Ἡ ἐνότης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἶνε τὸ μέγα καὶ παρήγορον ἀποτέλεσμα, τὸ προκύπτον ἐκ τῆς εἰρηνικῆς τῶν ἰδεῶν συγκρούσεως, ὅταν τεθῶσι κατὰ μέρος αἱ ἀλλήλαις ἀντικείμεναι ἀξιώσεις τῶν ὑπερφυσικῶν καλουμένων ἀποκαλύψεων. Ὁ σύνδεσμος τῶν ἀρχαίων διανοιῶν τῆς γῆς ὁλοκλήρου κατὰ τοῦ φαντισμοῦ καὶ τῆς δεισιδαιμονίας εἶνε κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τὸ ἔργον ἀδιοράτου τινὸς μειονοψηφίας, κυρίως εἰπεῖν ὅμως εἶνε αὐτός ὁ μόνος διαρκῆς σύνδεσμος, διότι στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀληθείας, καὶ ὅα καταλήξῃ εἰς τὴν κατάκτησιν αὐτῆς, ἀφ' οὗ οἱ ἀνταγωνιζόμενοι μῦθοι ἐξκντληθῶσιν εἰς μακρὰς σειρὰς ἀσθενῶν σπασμῶν.

Πρὸ δύο περίπου μηνῶν ἐποιησάμην τὴν γνωριμίαν τοῦ Cheik Gemmal Eddin, τῆ εὐμενεῖς τοῦ ἀγαπητοῦ ἡμῖν συνεργάτου κ. Ganem. Ὀλίγα πρόσωπα ἐνεποίησάν μοι ζωηροτέραν ἐντύπωσιν. Εἰς τὴν μετ' αὐτοῦ συνδιάλεξιν ὄφειλω κατὰ μέγα μέρος τὴν ἀπόφασιν, νὰ ἐκλέξω ὡς θέμα τῆς ἐν Σορβόννῃ διαλέξεώς μου τὴν ἀναφορὰν τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος πρὸς τὸν ἰσλαμισμόν. Ὁ Cheik Gemmal Eddin εἶναι Ἀφγάν, τῶν προκαταλήψεων τοῦ ἰσλαμισμοῦ ὅλως ἀπηλλαγμένος, ἀνήκει δὲ εἰς ἐκαίνας τὰς δραστηρίας φυλὰς τοῦ ὑψηλοῦ Ἰράν, γείτονος τῆς Ἰνδίας, ἐνθα τὸ πνεῦμα τῆς ἀρίστης φυλῆς ζῆ ἀκόμη ζωηρότατον ὑπὸ τὸ ὑπερφυσικὸν παλίμψηστον τοῦ ἐπιστήμου ἰσλαμισμοῦ. Αὐτός εἶναι ἡ κρατίστη ἀπόδειξις τοῦ μεγάλου ἐκαίνου ἀξιώματος, ὅπερ συγχρὰ ἐκηρύξαμεν, ὅτι δῆλα δὴ αἱ θρησκεῖαι ἔχουσι τὴν ἀξίαν, ὅσην αἱ πρεσβεύουσαι αὐτὰς φυλαί. Ἡ ἐλευθερία τῶν σχέσεων, ὁ εὐγενὴς καὶ νόμιμος αὐτοῦ χαρακτήρ μ' ἔκαμην νὰ νομίζω, ὅτε συνωμίλου μετ' αὐτοῦ, ὅτι εἶχον ἐνώπιόν μου ἐν καταστάσει ἀναδιώσεως ἕνα τινὰ τῶν ἀρχαίων μου γνωρίμων, τὸν Ἀδικένγαν, τὸν Ἀθερρόην ἢ ἄλλον τινὰ τοιοῦτον ἐκ τῶν μεγάλων ἐκαίνων ἀπίστων, οἵτινες ἐξεπροσώπουν ἐπὶ πέντε αἰῶνας τὴν παράδοσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ ἀντίθεσις παρίστατό μοι πρὸ πάντων αἰσθητή, ὅτε παρέδαλλον τὸ καταπληκτικὸν τοῦτο φαινόμενον πρὸς τὸ θέμα, ὅπερ προσφέρουσιν ἡμῖν αἱ μουσουλμανικαὶ χῶραι ἐντεῦθεν τῆς Περσίας, ὅπου τῆ ἐπιστημονικῆ καὶ φιλοσοφικῆ περιεργία σπανιωτάτη. Ὁ Cheik Gemmal Eddin εἶναι καλλίστη περιπτώσις ἐθνικῆς διαμαρτυρίας κατὰ τῆς θρησκευτικῆς κατακτήσεως,